

Ytterligare jämförelsematerial gives i Joh. Posthius' »Das Schifflein auff dem Meer so wilde»¹⁷⁾.

De tvenne sidorna av den svenska fromhetstypen, den innerliga, veka hinsideslängtan och den kärvt manliga gudsförtröstan, kunna sägas på ett fullgott sätt bliva representerade i bröderna Gyldenstolpes psalmer. Den religiösa lekmanndiktningen växte sig stark i den ortodoxa kyrkans hägn.

Bengt Wahlström.

Svenska litanior från medeltiden.

Vid datering av medeltida liturgiska manuskript är helgonkulten ett av de bästa hjälpmedlen. Vanligen vänder sig forskaren då till kalendariet, som på ett överskådligt sätt visar kyrkoårets helgondagar. I många handskrifter saknas emellertid kalendarium. Detta är oftast fallet i våra manuale- och pontifikalehandskrifter, vilka genom sin komposition sakna anknytning till kyrkoåret och följaktligen icke äro i behov av något kalendarium. I sådana fall återstå vanligen endast litanior som hjälpmedel för dateringen.

Av de många litanior, som numera äro brukliga inom den romerska kyrkan, är det endast en, som är av medeltida ursprung, nämligen allhelgonalitanian (*litaniam omnium sanctorum*). Denna nyttjades vid ett flertal tillfällen. Vid påsk- och pingstafton, då en högtidlig invigning av dopvattnet (*benedictio fontis*) ägde rum, sjöngs allhelgonalitanian som processionshymn. I vissa stift utbyttes den dock mot den rimmade »*Rex sanctorum angelorum*»¹⁾.

Sedan gammalt användes litanian som förbön vid sjukbesök. Vanligen förekom den då i något förkortad form, för att den sjuke icke skulle uttröttas genom aktens längd. Litanians karaktär av förbön för den sjuke framgick klart av ministranternas svar, som plägade lyda »*Ora pro eo*». Litanians gamla karaktär av processionsång går igen i flera av våra sjukbesöksfornulär. Dessa kom-

¹⁷⁾ a. a., V, sid. 300 n:r 461.

¹⁾ Se härom H. Johansson, *Hemsjömanualet* s. 126 ff. Lund 1950. (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia. 24.)

pletteras genom bestämmelser i svenska synodalstatut. I ett sådant från Linköpings stift påbjödes att litanian och botpsalmerna skola reciteras på vägen till den sjuke². Då processioner knappast kunnat genomföras på landsbygden, har en inskränkning måst göras, nämligen »in villis forensibus». Härmed torde menas, att processionen skulle anordnas, där så kunde ske, d. v. s. i städer, samhällen etc.

Litanian hade vidare sin givna plats i ordalierna, rättsliga handlingar med liturgisk inramning, som kommo till användning, när tillräckliga bevis saknades för att förklara en misstänkt person skyldig. Även här fick litanian sin speciella utformning. Ett särskilt led insattes med en bön om att rättvisan måtte segra³. Vid järnbörden (*iudicium ferri*) infogades »*Ut ferrum istud benedicere et consecrare digneris, te rogamus*». Med *ferrum* menas här det uppvärmda järn, som den anklagade skulle bära för att bevisa sin oskuld.

Slutligen förekom litanian vid en mängd konsekrationer och benedictioner. Vissa högre vigningar, som förrättades av stiftets biskop, hade litanian i sina formulär. Härigenom kom den att få sin plats även i pontifikalena. Såsom är att vänta innehåller därför pontifikalhandskriften C 441 i Uppsala universitetsbibliotek, som tillhört Lunds ärkestift, en sådan litanian.

Litaniorna avspeglar mycket noggrant helgonkultens utveckling, och i många formulär kan man se, huru nya helgonnamn tillagts av en senare hand. Härigenom blevo gamla litanior åter moderna och motsvarande en ny tids krav. Men även på andra sätt inregistrerar en litanian helgonkultens utveckling. Genom strykningar ha stundom äldre helgon, vilkas kult på något sätt fallit i glömska, borttagits ur litanians helgonlista.

Genom ett studium av litaniorna åskådliggöres differenserna mellan de svenska stiftens i fråga om helgonkulten. Varje stift hade vanligen sina speciella helgon, vilkas kult särskilt vårdades. Sådana helgon erhöilo en mycket framskjuten plats i litaniorna. Överhuvud är det ofta möjligt att genom helgonens ordningsföljd

²) »*Precipimus, quod sacerdotes ituri ad infirmos in villis forensibus... cum candela et campana, teneant corpus Christi in pixide eburnea vel argentea, tunc reverenter cantantes septem preces cum litanian, ad infirmos accedant...*» H. Reuterdaahl, *Statuta synodalia* s. 61. Lund 1841.

³) »*Ut iusticie non dominetur iniquitas sed subdatur falsitas ueritati, te rogamus*».

fastställa en handskrifts proveniens. Placeringen blir även en sorts värdemätare på kultens intensitet — något, som påminner om kalendariets festgrader.

Slutligen ge litaniorna en bild av uniformiteten inom ett visst stift. Som norm gällde domkyrkans liturgi, och dess litanian skulle läsas i alla stiftets helgedomar. Av bevarade litanior från mindre landskyrkor — gärna från stiftets utkanter — ser man, huru denna bestämmelse i praktiken genomfördes. I allmänhet torde ett helgon först ha lanserats i stiftstadens domkyrka och först så småningom trängt igenom hela stiftet. En jämförelse mellan olika litanior kan visa, huru lång tid en sådan procedur tagit. Många litanior, som tillhört avlägsna belägna kyrkor, kunna innehålla helgon, som icke återfinnas i domkyrkans liturgiska böcker. I sådana fall kan det vara fråga om lokalhelgon, som aldrig kanoniserats eller sanktionerats av kyrkan. I vissa fall kunna t. o. m. förbjudna helgon stå kvar i litaniorna. Ett intressant exempel på detta ger den på lateransynoden förbjudne ärkeängeln Uriel, som dock fortfarande åkallas i västeråsbreviarier A 102 (i Kungl. biblioteket).

Som synes är kännedomen om litaniorna av utomordentlig betydelse för utforskandet av helgonkultens historia — en gren av liturgiken, som är mycket litet behandlad på kontinenten och i England i allmänhet och i Norden i synnerhet. Såsom ett nödvändigt förarbete framstår utgivandet av litanior i tryck, vilket också till fullo insetts av utländska forskare. Sålunda började den framstående belgiske liturghistorikern M. Coens utgiva en serie kontinentala litanior⁴.

I det följande komma att behandlas ett antal icke tidigare publicerade svenska litanior. Föreliggande uppsats kommer närmast att taga sikte på Linköpings stift, varifrån ett mycket rikligt liturgiskt källmaterial bevarats. Allhelgonalitanians allmänna uppbyggnad var i stort densamma under hela medeltiden. Då den redan tidigare blivit behandlad från en sådan allmän synpunkt⁵), komma kommentarerna i fortsättningen att inskränka sig till speciella egenheten eller sådant, som är av betydelse för förståelse av traditionen i Linköpings stift.

⁴) M. Coens, *Anciennes litanies des saints* (Analecta bollandiana. 54—55; 59. Bruxelles 1936 ff).

⁵) Johansson, a. a. s. 129 ff.

Den första litanian är hämtad från missalehandskriften A 97 i Kungl. biblioteket. Den har tillhört den medeltida traditionen inom Linköpings stift och daterat sig till tiden omkring 1400. Den andra litanian befinner sig i breviariet A 36 i samma bibliotek och representerar stiftstraditionen vid medeltidens slut. Den är sålunda ungefär ett sekel yngre än den första. Med dessa kunna jämföras litanian i det 1525 tryckta Manuale Lincopense, vilket återger stiftets officiella tradition. Detta är emellertid redan tidigare tillgängligt i modernt tryck⁶⁾.

A 97 fol. 63 v.

Sancta Maria, ora pro nobis.	Sancte Cypriane.
» dei genitrix.	» Laurenti.
» virgo virginum.	» Vincenti.
Sancte Michael.	» Crysogone.
» Gabriel.	» Cosma.
» Raphael.	» Damiane.
Omnes sancti angeli et archangeli.	» Fabiane.
Sancte Johanes Baptista.	» Sebastiane.
Omnes sancti patriarche et prophete.	» Olaue.
Sancte Petre.	» Erice.
» Paule	» Georgi.
» Andrea.	» Albane.
» Iacobe.	» Vite.
» Iohannes.	Sancte Dyonisi cum sociis tuis.
» Thoma.	» Mauriti cum sociis tuiis.
» Iacobe.	Omnes sancti martyres dei.
» Philippe.	Sancte Silvester.
» Bartho'omee.	» Gregori.
» Mathee.	» Leo.
» Symon.	» Hylari.
» Thadee.	» Nicolae.
» Mathia.	» Ambrosi.
» Marce.	» Augustine.
» Luca.	» Seuerine.
Omnes sancti apostoli et ewangeliste.	» Remigi.
Sancte Stephane.	» Germane.
» Line.	» Bricci.
» Clete.	» Benedicte.
» Clemens.	» Botulphe.
» Sixte.	» Anthoni.
» Corneli.	Omnes sancti confessores dei.

⁶⁾ Manuale Lincopense, Breviarium Scarense, Manuale Aboense. Hrsg von J. Freisen. Paderborn 1904.

Sancta Maria Magdalena.	Sancta Iuliana.
» Maria Egyptiaca.	» Katherina.
» Perpetua.	» Petronilla.
» Felicitas.	» Praxedis.
» Agatha.	» Valburgis.
» Lucia.	» Potenciana.
» Agnes.	» Eufemia.
» Cecilia.	» Fides.
» Anastasia.	» Spes.
» Margaretha.	» Caritas.
— » Birgitta.	Omnes sancte virgines et vidue.
» Scolastica.	Omnes sancti.
» Gertrudis.	Propicius esto...

Som synes inledas apostlarnas rad med Petrus och Paulus. Dessa båda intogo en särställning, Petrus såsom den förste biskopen i Rom och Paulus som den store hednamissionären. Denna särställning markerades även inom andra områden av liturgien. Vanligen heter det »per Petrum et Paulum et omnes apostolos». Trots att bibeln relativt utförligt behandlat dessa apostlars levnad, tog liturgien den apokryfiska litteraturen till hjälp ⁷⁾).

Av nordiska helgon förekomma förutom Birgitta endast Olof och Erik, vilka dyrkats i vårt land ända sedan 1100-talet. I den officiella stiftsliturgien hade båda högsta festgraden, totum duplex. Dessa båda helgon konkurrerade tidtals om populariteten i vårt land. Detta kan avläsas genom den inbördes placeringen i litaniorna. Ordningen Olof—Erik är den gängse i Linköpings stift och är densamma i A 36. Övriga svenska helgon, såsom Botvid, Eskil och David, tillhöra den utgående medeltiden och kunna icke påträffas i en så tidig litanian som i A 97. Att Birgitta måste vara med i en linköpingslitanian från denna tid är självklart. Hon kanoniserades redan 1391.

En jämförelse med litanian i A 36 visar, att antalet helgon är färre i A 97. Under 1400-talet ägde nämligen ett enormt uppsving av helgonkulten rum. En mängd sådana senmedeltida helgon, såsom Elisabet, Barbara och Ursula, äro nytillkomna i den yngre litanian. Hit höra också de ovan nämnda svenska helgonen.

Ytterligare några helgon äro värda att närmare beaktas. A 97

⁷⁾ Den medeltida liturgien har utnyttjat bl. a. Acta Pauli et Theclae, Acta Petri samt Passio Petri et Pauli.

⁸⁾ Hdskr felaktigt angangeli.

innehåller den från Tyskland kommande Valborg, vars dag firades den 1 maj. Hennes dag var icke upptagen i de officiella kalendarierna för Skara, Västerås och Åbo men väl i Linköping, där hon betecknades med memoria. Helgontrion Fides, Spes och Caritas voro martyrer från Rom och firades den 1 aug. eller 14 sept. Ehuru de icke äro med i det officiella kalendariet, ha deras namn kommit med i allhelgonalitanian. I Manuale Lincopense äro de emellertid uteslutna.

A 36 fol. 123 ff.

Sancta Maria, ora pro nobis.

- » dei genitrix.
- » uirgi uirginum.

Sancte Michael.

- » Gabriel.
- » Raphael.

Omnes sancti angeli et archangeli⁸⁾.

Omnes sancti beatorum spirituum ordines.

Sancte Iohannes Baptista.

Omnes sancti patriarche et prophete.

Sancte Petre.

- » Paule.
- » Andrea.
- » Iacobe.
- » Philippe.
- » Iohannes.
- » Thoma.
- » Iacobe.
- » Mathee.
- » Bartholomee.
- » Symon.
- » Thadee.
- » Mathia.
- » Marce.
- » Luca.
- » Barnaba.

Omnes sancti apostoli et ewangeliste.

Omnes sancti discipuli domini.

Omnes sancti innocentes.

Sancte Stephane.

- » Line.
- » Clete.
- » Clemens.
- » Sixte.
- » Corneli.

Sancte Cypriane.

- » Laurenti.
- » Vincenti.
- » Crisogone.
- » Cosma.
- » Damiane.
- » Fabiane.
- » Sebastiane.
- » Olauc.
- » Erice.
- » Henrice.
- » Eskille.
- » Bothwide.
- » Kalixte.
- » Tyburci.
- » Valeriane.
- » Vitalis.
- » Iohannes.
- » Paule.
- » Vite.
- » Modeste.
- » Geruasi.
- » Prothasi.
- » Theodore.
- » Lamberte.
- » Blasii.
- » Christofore.
- » Kanwte.
- » Georgi.
- » Petre.
- » Thoma.
- » Magne.
- » Dionisi cum sociis tuis.
- » Maurici cum sociis tuis.
- » Uplite cum sociis tuis.

Sancte Eustachi cum sociis tuis.

Omnes sancti martyres.

Sancte Silvester.

- » Gregori.
- » Ambrosi.
- » Augustine.
- » Ieromine.
- » Martine.
- » Nicholae.
- » Sigfride.
- » Bricci.
- » Leo.
- » Hylari.
- » Bothulphe.
- » Anthoni.
- » Egidi.
- » Leonarde.
- » Bernarde.
- » Benedicte.
- » Franscise.
- » Dominice.
- » Seuerine.
- » Riqwardii.
- » Vedaste.
- » Amande.
- » Thoma.
- » Remigi.
- » Bodowite.
- » Ubalde.
- » Alexi.

Omnes sancti confessores.

Sancta Maria Magdalena.

- » Maria Egipciaca.
- » Anna.
- » Elisabeth.
- » Byrgitta.
- » Martha.

Sancta Felicitas.

- » Perpetua.
- » Agata.
- » Agnes.
- » Cecilia.
- » Lucia.
- » Katerina.
- » Margareta.
- » Anastasia.
- » Scolastica.
- » Petronilla.
- » Praxedis.
- » Walbwrghis.
- » Potenciana.
- » Eufemia.
- » Barbara.
- » Dorothea.
- » Clara.
- » Gerthrudis.
- » Emerenciana.
- » Cristina.
- » Prisca.
- » Helena.
- » Sapiencia.
- » Fides.
- » Spes.
- » Caritas.
- » Castitas.
- » Brigida.
- » Applonia.
- » Ursula cum sodalibus tuis.

Omnes sancte uirgines.

Omnes sancte uidue et continentes.

Propicius esto...

Den kristna traditionen har alltid varit mån om att bevara apostlarnas tolvtalet. Medeltiden lade ned en särskild symbolik i detta tal⁹⁾. I litaniorna gällde det närmast att ersätta Judas Iskariot med någon annan. Vanligen insattes Paulus men stundom Mattias. Båda nu behandlade litaniorna ha emellertid infogat bådadera. I Manuale Lincopense har man dock uteslutit Mattias och återvänt till tolvtalet. Även i övriga svenska stiftshandböcker — såsom Manuale Upsalense 1487 och Manuale Aboense 1522 — har detta

⁹⁾ Se härom Caesarius de Heisterbach, Dialogus miraculorum 8:55.

återställts. Utremsningen är ett utslag av den noggranna granskning liturgien genomgick, innan den vid medeltidens slut kodifierades i tryck.

Ordningen bland martyrerna Olof och Erik är, som sig bör, densamma i båda litaniona. I A 36 äro bland martyrerna tillfogade Henrik, Eskil, Botvid och det danska helgonet Knut. Där emot saknas David, Västmanlands apostel. Davidskulten var dock huvudsakligen inskränkt till mälardalskapen, och icke ens i det sena linköpingsmanualet är David med.

Bland nytillkomna helgon i A 36 märkes vidare Sigfrid. Däremot saknas Ansgar, vilken emellertid är upptagen i manualet. Ansgarskulten blomstrade först vid slutet av 1400-talet och början av 1500-talet och synes ha haft sitt egentliga säte i Vadstena kloster. I stiftets kalendarium hade Ansgar duplex grad, vilket är högre än i något annat svenskt stift.

Birgitta intager en förnäm plats bland de kvinnliga helgonen. Även hennes dotter Katarina blev föremål för kult, men har icke medtagits i någon av de här behandlade litanionerna. Hennes kult var närmast koncentrerad till Vadstena. Linköpingsantifonariet C 481 i Uppsala universitetsbibliotek, som representerar mycket sent 1400-tal, nämner sålunda hennes namn. Hennes ikonografiska kännetecken var en lampa samt en hind, som vilade vid hennes fötter.

Slutligen bör nämnas något om den roll de speciella ordenshelgonen intaga i de nu behandlade litanionerna. De stora klosterordenarna fingo med tiden så stort anseende, att deras helgon vunno insteg även i sekulära litanior och kalendarier. Benediktinhelgonet Gertrud av Nivelles är med i båda litanionerna. Hennes kult nådde Sverige från Nederländerna och Tyskland i slutet av 1300-talet. Gertrudskulten bör därför ha varit ganska ny, när handskriften A 97 sammanställdes. Även i hemsjömanualet, som är av ungefär samma ålder, återfinnes Gertruds namn.

A 36 har tagit med de båda ordensstiftarna Franciskus och Dominicus. Franciskus dag (4/10) stadfästes 1228 för hela kyrkan. Hans kult utbredde sig snabbt i vårt land. Dominicus, som kanoniserades 1234, slog icke igenom lika hastigt. Ärkebiskopen i Uppsala Nils Allesson måste inskräpa hans kult i sina synodalstatuter 1297¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Se Diplomatarium Suecanum 1187.

Ytterligare ett franciskanhelgon är med i den yngre litanian, nämligen Klara av Assisi. Hon dog 1253 och kanoniserades två år senare. Hon dyrkades i Sverige under tiden närmast efter sin död, Senare föll dock hennes kult i glömska för att uppnå en ny blomstring vid medeltidens slut. Hennes frånvaro i A 97:s och hemsjömanualets litanior är således fullt i linje med utvecklingen. Fullkomligt på sin plats är också hennes närvaro i den sena A 36.

Hilding Johansson.

Recensionier.

Helmut Echiernach, Der Kommende. Die Offenbarung St Johannes' — für die Gegenwart ausgelegt. Gütersloh 1950. 186 sid.

Undertiteln — Johannes' uppenbarelse tolkad för nutiden — verkar inte särskilt lockande. Man väntar sig en alltför tillrättalagd omtolkning för modernt bruk. Men redan författarens inledning visar, att det här är fråga om någonting annat och mer än en from utläggning, som förtar konkretionen och udden i bibelordet. Hans exegetiska princip, som han medvetet anknyter till existentiellfilosofien, är, att man inför en text måste fråga: 'Vad har denna text att säga oss idag?' Detta låter alltför 'uppbyggligt', men vid närmare eftertanke visar det sig vara en riktig metod. Exegetik är inte arkeologi eller estetik utan utläggning av Guds eviga ord, som alltid bevarar sin aktualitet. Man kommer inte verkligen åt det tidshistoriska utan denna engagerat lyssnande inställning, liksom man inte förnimmar det aktuella budskapet utan kännedom om tids-historiska förhållanden. Men denna inlevelse i texten är möjlig endast i

Kyrkan, ty hon är platsen för en dialog mellan Gud och människa, som går genom hela historien.

Bibels sista bok är svaret på frågan om världshistoriens mening, som ligger i dess slut, vilket tillika är dess mål. Alla mänskliga försök att 'förutsättningslöst' yttra sig om världens framtid leda antingen till fullkomlig skepsis eller till tomma illusioner. 1800-talets framstegstro är framsprungen ur kristen ande, men den är förfalskad, sekulariserad kristendom. Utanför kristen tro finnes endast den radikala pessimismens väntan på alltings undergång, antingen såsom grekernas lära om världsbranden, såsom germanernas myt om gudaskymningen eller i form av den moderna naturvetenskapens förkunnelse om en ny istid till följd av universums kölddöd eller en våldsam kosmisk katastrof såsom den mänskliga historiens definitiva avslutning.

Det svar, som den förhårligade Kristus ger oss, skiljer sig lika mycket från den utomkristna världens pessimism som från framstegstrons optimism. Han förkunnar på en gång denna världens undergång — det är